

Developing a Conceptual Model of Social Resilience in Transcendent Governance Based on Qur'an 11:112 (Surah Hūd), with Emphasis on the Tasnim Exegesis: A Directed Qualitative Content Analysis

Somayeh Hasani¹

Abstract

Social resilience has recently emerged as a fundamental component of advanced governance; however, its Qur'anic foundations within the framework of Islamic governance have received limited scholarly attention. This study aims to develop a conceptual model of social resilience in advanced Islamic governance based on Verse 112 of Surah Hud, with particular emphasis on *Tafsir Tasnim* by Ayatollah Javadi Amoli. The study is applied-developmental in purpose and employs a qualitative approach based on directed qualitative content analysis. Data were derived from Verse 112 of Surah Hud and relevant exegetical propositions in *Tafsir Tasnim*. The data were systematically coded, organized into conceptual categories, and interpreted in light of the theoretical framework of social resilience. The findings demonstrate that social resilience in Islamic governance is grounded in four principal categories: mission-oriented steadfastness, social participation, power containment, and divine oversight. Their interaction contributes to the formation of governance that is advanced, effective, ethical, and sustainable. Accordingly, social resilience can be conceptualized not merely as a religious-civic principle, but as a theoretical framework for explaining advanced governance. The study's novelty lies in reconstructing a conceptual model of social resilience from Verse 112 of Surah Hud, developing a theoretical proposition from qualitative content analysis, and establishing a conceptual linkage between social resilience and contemporary governance literature. The model can contribute to the development of indigenous theories of Islamic governance and the formulation of indicators for assessing social resilience in governance

Keywords: Directed Qualitative Content Analysis; Qur'an 11:112 (Surah Hūd); Social Resilience; Theology of Resistance; Transcendent Governance

1. Master Professor of Jurisprudence and Principles (Fiqh and Usul), specializing in Family Jurisprudence, Management Center of Islamic Seminaries for Women, Tehran Province, Tehran, Iran
smyhhsny638@gmail.com

الگوی مفهومی «تاب‌آوری اجتماعی» در حکمرانی متعالی بر پایه آیه ۱۱۲

سوره هود با تأکید بر تفسیر تسنیم: با روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار

سمیه حسینی^۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۵/۰۴/۰۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۵/۰۶/۲۲

چکیده

تاب‌آوری اجتماعی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین حکمرانی متعالی، در سال‌های اخیر جایگاه ویژه‌ای در ادبیات حکمرانی یافته است؛ با این حال، تحلیل مبانی قرآنی این مفهوم در چارچوب حکمرانی تراز اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این‌رو، این پژوهش با هدف ارائه الگوی مفهومی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی اسلامی بر پایه آیه ۱۱۲ سوره هود و با تأکید بر تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی آملی انجام شد. این پژوهش با روش، کاربردی و توسعه‌ای، از نظر رویکرد، کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار است. داده‌های پژوهش از متن آیه ۱۱۲ هود و مستند به گزاره‌های تفسیری مرتبط در تفسیر تسنیم گردآوری، و طی فرایند شناسه‌گذاری، در قالب مقوله‌های مفهومی سازمان‌دهی، و با انطباق بر چارچوب نظری تاب‌آوری اجتماعی تفسیر شد. یافته‌ها نشان داد که الگوی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی تراز اسلامی بر چهار مقوله اصلی استقامت مأموریتی، مشارکت اجتماعی، مهار قدرت و نظارت الهی استوار است. تعامل این مؤلفه‌ها، زمینه شکل‌گیری حکمرانی متعالی، کارآمد، اخلاق‌محور و پایدار را فراهم می‌آورد و تاب‌آوری اجتماعی را از سطح آموزه‌ای اعتقادی - مدنی به چارچوبی نظری برای تبیین حکمرانی متعالی ارتقا می‌دهد. نوآوری پژوهش در استخراج و بازسازی الگوی مفهومی تاب‌آوری اجتماعی از آیه ۱۱۲ سوره هود، ارائه گزاره نظری مبتنی بر یافته‌های تحلیل محتوای کیفی و تبیین پیوند میان تاب‌آوری اجتماعی و ادبیات معاصر حکمرانی است. این الگو می‌تواند مبنایی برای توسعه نظریه‌های بومی حکمرانی اسلامی و طراحی شاخص‌های ارزیابی تاب‌آوری اجتماعی در نظام حکمرانی باشد.

واژگان کلیدی: تاب‌آوری اجتماعی، حکمرانی متعالی، الهیات مقاومت، تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار، آیه

۱۱۲ سوره هود.

۱. استاد فقه و اصول، گرایش فقه خانواده، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران، استان تهران، تهران، ایران

مقدمه

در رویارویی با بحران‌های پیچیده و تحولات پرشتاب معاصر، پایداری نظام‌های سیاسی و اجتماعی بیش از هر زمان دیگری به «تاب‌آوری اجتماعی» وابسته است. و همین مسئله ما را بر آن می‌دارد که به بررسی این مسئله در نظام حکمرانی خویش که مبتنی بر آموزه‌های اسلامی است بپردازیم؛ در واقع ضرورت این پژوهش در آن است که بتوان میان «الهیات مقاومت» (آموزه‌های وحیانی) و «نظریه‌های حکمرانی» (سازوکارهای عملیاتی)، پیوندی منطقی برقرار کرد تا الگویی بومی و اصیل شکل بگیرد. آیه ۱۱۲ سوره هود، با تبیین پیوند میان «استقامت مأموریتی»، «مسئولیت‌پذیری جمعی» و «مهار قدرت در برابر طغیان»، از ظرفیت خوبی برای تبیین ارکان این تاب‌آوری برخوردار است. این پژوهش با هدف رفع خلأ موجود در ارائه الگوهای بومی، به دنبال ارائه الگوی مفهومی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی است. در این راستا، با بهره‌گیری از روش «تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار» و تمرکز بر ابعاد استخراج‌شده در «تفسیر تسنیم»، تلاش می‌شود تا مؤلفه‌های کلیدی این الگو (از جمله استقامت، مشارکت و نظارت الهی) استخراج، و در قالب چارچوب نظری منسجمی ارائه شود. این پژوهش به عنوان نوآوری اصلی می‌کوشد، الگویی عملیاتی از دل متون مقدس استخراج، و آموزه‌های اخلاقی آیه ۱۱۲ را به مؤلفه‌های ساختاری در حکمرانی تاب‌آور تبدیل کند.

مفهوم‌شناسی

۱. مقاومت

در لغت، واژه مقاومت از ریشه «ق - و - م» گرفته شده، و به معنای قیام، ایستادن و استواری است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶: ۱۴۱) و «قیام» را از آن جهت از ریشه «ق و م» می‌دانند که انسان بیشترین تسلط بر احوالات خویش را در حالت «قیام» دارد؛ سپس این واژه را به طور استعاره در متعادل‌ترین احوال هر چیز دیگر نیز به کار برده‌اند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۰). بر این اساس «اقامه» به معنای برپا داشتن هر چیز به شکلی است که تمام آثارش بر آن مترتب شود (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۰).

۲. استقامت (مقاومت)

معنای لغوی: «استقامت» از همان ریشه «ق - و - م» مشتق شده است و با ماده‌های «قام»، «ثبت» و «رکز» به یک معنا است (قرشی بنایی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۴۲؛ جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۸۹) و به معنای

«طلب قیام» و «پایداری بر مسیر» است. در واقع «استقامت» به معنای «طلب قیام» از هر چیز و ظاهر شدن همه آثار و منافع آن است. همان‌گونه که در معنای «اقامه» گفته‌اند: «اقامه به معنای بر پاداشتن هر چیز به شکلی است که تمام آثارش بر آن مترتب شود (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۰). در معنای «استقامت» نظرات گوناگونی بیان شده است؛ برخی آن را به معنای اعتدال و میانه‌روی در کارها و امور می‌دانند (طریحی^۱، ۱۳۷۵، ج ۶: ۱۴۵؛ ابن سیده^۲، ۱۴۲۱، ج ۶: ۵۹۰). از سوی دیگر، برخی آن را به معنای ملتزم شدن به هر راه و روشی و مسلکی دانسته‌اند^۳ (طریحی، ۱۳۷۵: ج ۶) و برخی گستره مفهومی آن را تنگ‌تر کرده و آن را به التزام در راه مستقیم و راست^۴ (راغب، ۱۴۱۲، ج ۱: ۶۹۲؛ خسروی حسینی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۲۷۵) و حق و حقیقت^۵ (قرشی بنایی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۴۹) معنا کرده‌اند.

برای همین است که «مستقیم» به راهی گفته می‌شود که بر خط مساوی و هموار قرار دارد و «استقامت» پایداری بر آن است و «استقامت انسان» به معنای پایبندی به راه راست است (راغب، ۱۴۱۲: ۶۹۲، ذیل «ق و م»). در عمل هم «استقاموا»، یعنی برابر ایمان عمل کردند و مستقیم شدند؛ نه اختلاف داشتند، نه تخلف داشتند، نه بیراهه رفتند و نه راه کسی را بستند؛ فرشتگان بر این‌ها نازل می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۴/۱/۳۰) بازیاب از پایگاه (اسرائی).

استقامت از «قیام» کامل‌تر است؛ زیادت مبانی واژه «تاء» که به واژه قیام افزوده شده است، معنای کامل‌تر و بیشتری را می‌رساند.

معنای اصطلاحی: در قرآن کریم، از آنجا که لفظ «استقامت» در کنار دیگر عبارات قرآنی قرار گرفته است و طبیعتاً بیانگر متعلقاتی‌های گوناگون آن در آیه شریفه است، برخی آن را در کنار لفظ «طاعت‌الله» به کار برده و متعلق آن را - به نقل از اسود بن مالک به نقل از قتاده - «استقامت بر طاعت‌الله» می‌دانند^۶ (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱۲: ۴۹۸) و برخی متعلق آن را عمل به طاعت‌الله و التزام

۱. الْأَسْتِقَامَةُ: الاعتدال في الأمر

۲. قام الشيء، واستقام: اعتدل واستوى

۳. اسْتِقَامَةُ الْإِنْسَانِ: ملازمته للمنهج

۴. اسْتِقَامَةُ الْإِنْسَانِ: لزومه المنهج المستقيم

۵. استقامه انسان آن است که ملازم طریق حق باشد.

۶. معنی قوله اسْتَقَامُوا عملوا بطاعته و لزموا سنه نبيه صلى الله عليه و سلم. و قال الأسود بن مالک: ثُمَّ اسْتَقَامُوا لم يشركوا به شيئاً. و قال قتاده: اسْتَقَامُوا على طاعة الله.

به سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله دانسته‌اند^۱ (ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۶: ۵۹۰). برخی از مفسران نیز آن را به نقل از اسود بن هلال به معنای عدم شرک به خدا دانسته‌اند (ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۶: ۵۹۰). در آیه «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ» (هود: ۱۱۲)، پیامبر اسلام مأمور می‌شود بر دین الهی پایداری ورزد و از هرگونه انحراف پرهیز کند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۰). در دیگر آیات، همچون «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّا» (فصلت: ۳۰)، استقامت به معنای پایبندی عملی به ایمان و اخلاق دینی تفسیر شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۵۶).

۳. الهیات مقاومت

الهیات، دانشی است که تجربه دینی را تبیین می‌کند و بازتاب می‌دهد و از منظر ایمان، به فهم جهان می‌پردازد (همتی، ۱۳۹۰). بر این اساس، «الهیات مقاومت» را می‌توان چارچوبی دانست که آموزه‌های دینی و الهی را در راستای ایستادگی در برابر ظلم و سلطه تفسیر و سامان‌دهی می‌کند. این نوع الهیات، تنها ناظر بر ساحت فردی نیست، بلکه به حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی نیز گسترش می‌یابد. به عنوان نمونه، الهیات مقاومت اقتصادی در قالب «اقتصاد مقاومتی» یا الهیات مقاومت سیاسی در قالب «دیپلماسی مقاومت» بروز پیدا می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۷۸).

۴. الگو

«الگو» در پژوهش، به چارچوبی منسجم از مفاهیم، مؤلفه‌ها و روابط میان آن‌ها گفته می‌شود که پدیده‌ای را توصیف، تبیین یا هدایت می‌کند. الگو با سازمان‌دهی اجزای نظام، امکان تحلیل، پیش‌بینی و ارائه راهکار برای رویارویی با مسائل را فراهم می‌آورد. در این پژوهش، الگو به معنای نظامی مفهومی است که مؤلفه‌های استخراج‌شده از آیه ۱۱۲ سوره هود را در قالب ساختاری منسجم برای تبیین تاب‌آوری اجتماعی سامان می‌دهد (مسعودی، ۱۴۰۴: ۱ - ۲۰).

۵. تاب‌آوری

تاب‌آوری^۲ به ظرفیت افراد، گروه‌ها یا نظام‌ها برای حفظ کارکردهای اساسی، سازگاری مؤثر و بازایی توانمندی‌ها در رویارویی با تهدیدها، فشارها و بحران‌ها گفته می‌شود. این مفهوم تنها به بازگشت به وضعیت پیشین محدود نیست، بلکه توان یادگیری، انطباق و ارتقای ظرفیت‌ها در شرایط دشوار را نیز در بر می‌گیرد (سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، ۲۰۲۰؛ دفتر سازمان ملل متحد برای کاهش خطر بلایا، ۲۰۱۷).

۱. معنی قوله: «فَاسْتَقِمْ»: عملوا بطاعته و لزموا سُنَّةَ نَبِيِّهِ صلی الله علیه و سلم.

۶. تاب‌آوری اجتماعی

تاب‌آوری اجتماعی به توانایی جامعه در پیش‌بینی، جذب، مدیریت، سازگاری و بازیابی از بحران‌ها، بدون از دست‌دادن کارکردهای اساسی، انسجام اجتماعی و ظرفیت توسعه، اطلاق می‌شود. این مفهوم بر نقش سرمایه اجتماعی، مشارکت عمومی، اعتماد، پاسخگویی، حاکمیت قانون و یادگیری جمعی در افزایش توان جامعه برای رویارویی با مخاطرات تأکید می‌کند (دفتر سازمان ملل متحد برای کاهش خطر بلایا، ۲۰۱۷؛ سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، ۲۰۲۰). در این پژوهش، تاب‌آوری اجتماعی چارچوب نظری تحلیل به‌شمار می‌رود و مؤلفه‌های استخراج‌شده از آیه ۱۱۲ سوره هود بر اساس این چارچوب مفهوم‌پردازی و تبیین شده است (بیگری، ۱۴۰۴: ۵۴).

مبانی نظری

حکمرانی متعالی و تراز جامعه اسلامی، برخلاف الگوهای سکولار، بر مجموعه‌ای از مبانی بنیادین استوار است که مبتنی بر مبانی خداشناختی، معرفت‌شناختی، راهنماشناختی، انسان‌شناختی، جهان‌شناختی و هستی‌شناختی است و پیوند میان «خداشناسی» و «جامعه‌شناسی» را برقرار می‌سازد. این مبانی، زیربنای ایجاد توانمندی در جامعه برای رویارویی با بحران‌ها (تاب‌آوری) را تشکیل می‌دهد که در پنج محور اصلی قابل تبیین است.

۱. مبانی خداشناختی (مرکزیت حاکمیت الهی)

در این دیدگاه، حاکمیت الهی در تمامی ابعاد حیات اجتماعی جاری است. باور به تدبیر حق و حرکت در مسیر جلب رضایت الهی، به‌جای تمرکز بر قدرت صرف، بر «سنت‌های الهی» تمرکز دارد. در این میان، «نصرت الهی» به‌عنوان یکی از ارکان اصلی الهیات مقاومت، به مخاطب اطمینان می‌دهد که جریان مقاومت در مسیر حق، از حمایت غیبی برخوردار است؛ چنانکه می‌فرماید: *وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ* (عنکبوت: ۶۹). این باور، نخستین عامل تاب‌آوری است؛ زیرا ترس از شکست را با اتکا به قدرت مطلق حق جایگزین می‌کند (غلامی، ۱۳۹۵).

۲. مبانی انسان‌شناختی (مسئولیت‌پذیری و اراده)

برخلاف جریان‌های «انسان‌مدار» (مانند الهیات رهابخش) که پیوند انسان با خدا را گسسته است و صرفاً در تعیین سرنوشت خود رها می‌کند، مبانی اسلامی بر «انسان مسئولیت‌پذیر» تأکید دارد. در اینجا انسان، کنشگر مسیر خیر است که از راه «مبارزه همت‌ها» و اراده قوی، به‌دنبال اصلاح جامعه

و تقویت کفه حق است. تاب‌آوری اجتماعی در اینجا، محصول اراده جمعی و نقش نخبگان در مدیریت بحران‌ها است.

۳. مبانی جهان‌شناختی (تقابل با نظام سلطه)

جهان از دید حکمرانی متعالی، عرصه تقابل میان عدل و ستم است. مقاومت در این چارچوب، واکنشی حق‌طلبانه در برابر نظام‌های سلطه‌جو و ستمگر است. از این دید، ایستادگی نه انتخاب، بلکه واکنشی ضروری برای حفظ کرامت انسانی و بازپس‌گیری عدالت است که فرجام آن را عزت و غلبه می‌داند (دهقانی فیروزآبادی و آجورلو، ۱۳۹۱).

۴. مبانی راهنماشناختی (ولایت و استقامت در مسیر وحی)

الگوهای رفتاری در حکمرانی متعالی، از راه تأسی به سنت‌های معصومین (ع) و قرآن کریم جهت‌گیری می‌یابد. آیه ۱۴۶ سوره آل عمران، الگوی عدم سستی و ناتوانی در مسیر خدا را ترسیم می‌کند. در ادامه، آیه ۱۱۲ سوره هود «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَ مِنْ تَابٍ مَعَكَ وَ لَا تَطْغَوْا...» به‌عنوان دستور حتمی و تأکیدی، ضرورت استقامت همگانی (از پیشوایان تا پیروان) را مطرح می‌کند. همان‌گونه که علامه طباطبائی اشاره می‌کند، لحن این آیه بیانگر شدت مطالبه خداوند از مؤمنان برای ایستادگی در برابر طغیان است (سعدآبادی، ۱۴۰۰: ۸۹).

۵. مبانی معرفت‌شناختی (عقلانیت و یقین در مبارزه)

مقاومت در حکمرانی اسلامی، برخاسته از هیجانات و عواطف گذرا نیست، بلکه بر پایه «اصول مطلق ارزشی» و «عقلانیت» استوار است. در مقابل رویکردهای شک‌گرایانه و نسبی‌گرایانه که تلاش می‌کنند بی‌ثمر بودن مقاومت را ترویج کنند، مبانی معرفتی این پژوهش بر «یقین به حقانیت جبهه حق» تأکید می‌کند که این یقین، عامل اصلی پایداری (تاب‌آوری) در برابر چالش‌های معرفتی و عملی جبهه باطل است و از مسلمانان می‌خواهد که به آن عمل کنند (بیگلری، ۱۴۰۱).

پیشینه پژوهش

مطالعات در حوزه حکمرانی متعالی، الهیات مقاومت و تاب‌آوری اجتماعی، هر یک بخشی از ابعاد موضوع این مقاله را تبیین کرده‌اند، اما بررسی آن‌ها نشان می‌دهد که پیوند این سه حوزه بر پایه تحلیل مستقیم آیات قرآن، به‌ویژه آیه ۱۱۲ سوره هود، همچنان نیازمند پژوهش است. در حوزه الهیات مقاومت و حکمرانی، سعدآبادی (۱۴۰۰) در مقاله درآمدی بر تأثیر باورهای جهادی بر تحول در رفتار حکمرانی، نقش باورهای جهادی را در اصلاح و تحول رفتار حکمرانی

تبیین کرده است؛ همچنین مقدسی و جمال‌زاده (۱۴۰۴) در مقاله تحلیل تطبیقی مفاهیم اساسی در نظریه ساخت اجتماعی مقاومت در حکمرانی اسلامی و نظریه‌های جریان اصلی و انتقادی روابط بین‌الملل، با مقایسه مبانی مقاومت در حکمرانی اسلامی و نظریه‌های روابط بین‌الملل، بر تمایز مبانی معرفتی مقاومت در اندیشه اسلامی تأکید کرده‌اند. هرچند این پژوهش‌ها جایگاه مقاومت را در حکمرانی تبیین می‌کنند، اما به استخراج الگوی قرآنی تاب‌آوری اجتماعی نپرداخته‌اند.

در حوزه حکمرانی متعالی، خسروپناه (۱۴۰۱) در مقاله حکمرانی متعالی، مبانی نظری این الگوی حکمرانی را تبیین کرده است. رضایی (۱۴۰۲) نیز در مقاله ارائه مدل حکمرانی متعالی دوجبهی مبتنی بر قدرت نرم، تغییر ساختارها و فرایندها، الگویی برای حکمرانی متعالی ارائه کرده است. داوودی در مقاله حکمرانی متعالی و پایداری بین‌نسلی؛ چارچوب رویکردی نوین در سیاست‌گذاری عمومی، ظرفیت این الگو را در تحقق پایداری بین‌نسلی بررسی کرده است. با وجود ارزش این پژوهش‌ها، تاب‌آوری اجتماعی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین حکمرانی متعالی، بر پایه تحلیل مستقیم قرآن بررسی نشده است.

در حوزه تاب‌آوری اجتماعی، قنبری، هاشمی علی‌آبادی و اسدالله‌زاده خارکن (۱۴۰۳) در مقاله تحلیل رابطه توحید عملی و تاب‌آوری اجتماعی با تأکید بر اندیشه‌های علامه مصباح یزدی، نقش توحید عملی را در تقویت تاب‌آوری اجتماعی تبیین کرده‌اند. بیگلری (۱۴۰۴) نیز در مقاله نقش دین در تاب‌آوری اجتماعی، دین را عاملی مؤثر در افزایش انسجام و تاب‌آوری اجتماعی دانسته است. میرمحمدی (۱۴۰۴) در مقاله ایثار اجتماعی، مقاومت و تاب‌آوری در منظومه فکری مقام معظم رهبری^(قدس‌سره)، پیوند میان ایثار، مقاومت و تاب‌آوری را تحلیل کرده است. این مطالعات اگرچه نقش مؤلفه‌های دینی در شکل‌گیری تاب‌آوری اجتماعی را نشان می‌دهند، اما الگوی مفهومی آن را از متن قرآن و منابع تفسیری استخراج نکرده‌اند.

در مجموع، بررسی انتقادی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که با وجود مطالعات ارزشمند درباره حکمرانی متعالی، الهیات مقاومت و تاب‌آوری اجتماعی، هنوز پژوهشی انجام نشده است که روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار و با تأکید بر تفسیر تسنیم، آیه ۱۱۲ سوره هود را مبنای استخراج و ارائه الگوی مفهومی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی قرار دهد. از این‌رو، این پژوهش می‌کوشد این خلأ را با ارائه الگویی مفهومی مبتنی بر داده‌های تفسیری آیه یادشده برطرف سازد.

جدول ۱. جدول منابع نزدیک به عنوان مقاله

ردیف	عنوان پژوهش	نویسنده/ سال	مهم‌ترین یافته‌ها
۱	درآمدی بر تأثیر باورهای جهادی بر تحول در رفتار حکمرانی	حسن سعدآبادی / ۱۴۰۰	باورهای جهادی سبب ارتقای رفتار حکمرانی می‌شود، اما الگوی قرآنی تاب‌آوری اجتماعی ارائه نشده است.
۲	تحلیل تطبیقی مفاهیم اساسی در نظریه ساخت اجتماعی مقاومت در حکمرانی اسلامی و نظریه‌های جریان اصلی و انتقادی روابط بین‌الملل	مهدی مقدسی، ناصر جمال‌زاده / ۱۴۰۴	مبانی مقاومت اسلامی تبیین شده، اما تاب‌آوری اجتماعی از دیدگاه قرآن بررسی نشده است.
۳	حکمرانی متعالی	عبدالحسین خسروپناه / ۱۴۰۱	مبانی حکمرانی متعالی تبیین شده، اما تاب‌آوری اجتماعی تحلیل نشده است.
۴	ارائه مدل حکمرانی متعالی دوجبهی مبتنی بر قدرت نرم، تغییر ساختارها و فرایندها	سوده رضایی / ۱۴۰۲	الگویی از حکمرانی متعالی ارائه شده است، اما مبتنی بر تحلیل قرآنی نیست.
۵	حکمرانی متعالی و پایداری بین‌نسلی: چارچوبی رویکردی نوین در سیاست‌گذاری عمومی	علی اصغر داوودی / ۱۴۰۴	نقش حکمرانی متعالی در پایداری بین‌نسلی تبیین شده، اما تاب‌آوری اجتماعی بررسی نشده است.
۶	تحلیل رابطه توحید عملی و تاب‌آوری اجتماعی با تأکید بر اندیشه‌های علامه مصباح یزدی	فاطمه قنبری، سید احمد هاشمی علی‌آبادی، زینب اسدالله‌زاده خارکن / ۱۴۰۳	رابطه توحید عملی و تاب‌آوری اجتماعی تبیین شده، اما الگوی قرآنی ارائه نشده است.
۷	نقش دین در تاب‌آوری اجتماعی	احمد بیگلری / ۱۴۰۴	نقش دین در تقویت تاب‌آوری اجتماعی تبیین شده، اما الگوی مفهومی قرآنی ارائه نشده است.
۸	ایثار اجتماعی، مقاومت و تاب‌آوری در منظومه فکری مقام معظم رهبری (قدس‌سره)	داوود میرمحمدی / ۱۴۰۴	ارتباط مقاومت و تاب‌آوری تبیین شده است، اما بر آیات قرآن مبتنی نیست.

چارچوب نظری تاب‌آوری اجتماعی و شناسه‌های پیشینی تحلیل

در تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار، تحلیل داده‌ها با اتکا به چارچوب نظری اولیه آغاز می‌شود و این چارچوب، مبنای شکل‌گیری شناسه‌های پیشینی را فراهم می‌آورد. شناسه‌های پیشینی، مفاهیم هدایت‌کننده‌ای است که پژوهشگر بر اساس آن‌ها داده‌های متنی را تحلیل می‌کند (کرسل، ۱۳۹۲). با این حال، این روش امکان اصلاح، تکمیل و استخراج مفاهیم جدید از متن را نیز فراهم می‌سازد (سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، ۲۰۲۰)^۱

در ادبیات معاصر، تاب‌آوری اجتماعی به توانایی جامعه و نظام حکمرانی در حفظ کارکردهای اساسی، تداوم مشروعیت، تقویت انسجام اجتماعی، مدیریت مخاطرات و سازگاری با شرایط متغیر اشاره دارد (دفتر سازمان ملل متحد برای کاهش خطر بلایا، ۲۰۱۷)^۲.

1. Farazmand Hsieh & Shannon
2. OECD, 2020; UNDRR, 2017

بر این اساس، ابعادی همچون پایداری کارکردهای حکمرانی، مشارکت و انسجام اجتماعی، مهار و پاسخگویی قدرت و نظارت و مسئولیت‌پذیری از مهم‌ترین مؤلفه‌های تاب‌آوری اجتماعی به‌شمار می‌روند و در این پژوهش به‌عنوان شناسه‌های پیشینی تحلیل انتخاب شدند.

در مرحله تحلیل، متن آیه ۱۱۲ سوره هود و گزاره‌های تفسیری مرتبط در تفسیر تسنیم بر اساس این چارچوب اولیه بررسی شد؛ سپس شناسه‌های استخراج‌شده از متن با روش مقایسه مستمر تحلیل و بر حسب میزان انطباق یا تمایز مفهومی، در قالب مقوله‌های فرعی و اصلی سازمان‌دهی شد. از این‌رو، شناسه‌های پیشینی تنها نقش هدایت‌کننده فرایند تحلیل را ایفا کردند و مقوله‌های نهایی به‌طور مستقیم از متن آیه و گزاره‌های تفسیری استنتاج شد. نتیجه این فرایند، بازسازی الگوی مفهومی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی تراز اسلامی با چهار مقوله اصلی «استقامت مأموریتی»، «مشارکت اجتماعی»، «مهار قدرت» و «نظارت الهی» بود.

روش پژوهش

این پژوهش از حیث هدف، کاربردی - توسعه‌ای و از حیث رویکرد، کیفی است. روش اصلی پژوهش، «تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار»^۱ است. انتخاب این روش به این دلیل است که پژوهشگر به‌دنبال استخراج و دسته‌بندی مفاهیم از دل متن است، نه صرفاً کشف الگوهای پدیدارشناختی (که ویژگی تحلیل تم است)^۲.

واحد تحلیل و ابزار: جامعه پژوهش، متن آیه ۱۱۲ سوره هود و گزاره‌های تفسیری مرتبط با همین آیه در تفسیر تسنیم است. تحلیل داده‌ها به‌صورت دستی^۳ و با بهره‌گیری از تکنیک مقایسه مستمر^۴ انجام شد. برای استخراج الگو و رسیدن به ساختار مفهومی، از فرایند دو مرحله‌ای شناسه‌گذاری باز^۵ به‌منظور شناسایی مفاهیم اولیه و شناسه‌گذاری محوری^۶ به‌منظور ایجاد پیوند میان شناسه‌ها و رسیدن به مقوله‌ها استفاده شد (پلکینگورن دیوید، ۱۳۶۵).

فرایند تحلیل و استخراج الگو: فرایند تحلیل در پنج مرحله عملیاتی انجام شد.

1. Directed Qualitative Content Analysis
2. Hsieh & Shannon, 2005
3. Manual Analysis
4. Constant Comparison
5. Open Coding
6. Axial Coding

۱. مطالعه درونی: مطالعه مکرر متن به منظور درک بافتار معنایی
 ۲. شناسه گذاری باز^۱: شناسایی گزاره‌ها و برجسب گذاری آن‌ها. در این مرحله، مجموعاً ۳۲ شناسه اولیه از دل گزاره‌های تفسیری استخراج شد.
 ۳. دسته‌بندی^۲: با استفاده از روش مقایسه مستمر، شناسه‌های هم‌معنا در قالب ۱۲ مقوله فرعی سازمان‌دهی شد.
 ۴. شناسه گذاری محوری^۳: در این مرحله، با تحلیل روابط میان مقوله‌های فرعی، آن‌ها در قالب چهار مقوله اصلی ادغام شد
 ۵. تدوین الگوی مفهومی: ترسیم روابط میان مقوله‌های اصلی برای رسیدن به گزاره نظری نهایی (الگوی تاب‌آوری اجتماعی).
- اعتبار پژوهش:** به منظور افزایش اعتبار و اطمینان از عدم سوگیری در استخراج مقوله‌ها، از روش «بازبینی مکرر» و «تطبیق شناسه‌ها با متن اصلی»^۴ استفاده شد تا مسیر تبدیل از «واحد ثبت» به «مقوله اصلی» کاملاً شفاف و قابل پیگیری باشد.

جدول ۲. سیر فرایند شناسه گذاری و استخراج مقوله‌ها در تحلیل محتوای جهت‌دار

ردیف	شناسه پیشینی	گزاره تفسیری (واحد تحلیل)	شناسه اولیه (شناسه استخراجی)	مقوله فرعی	مقوله اصلی
۱	پایداری حکمرانی	استقامت به معنای پایداری در انجام مأموریت الهی	ثبات در مأموریت	استقامت راهبردی	استقامت مأموریتی
۲	مشارکت اجتماعی	همراهی مؤامنان شرط تحقق استقامت اجتماعی است.	همراهی مردم	مشارکت مردمی	مشارکت اجتماعی
۳	پاسخگویی و کنترل قدرت	طغیان سبب انحراف و فروپاشی نظام حکمرانی می‌شود.	کنترل قدرت	پیشگیری از فساد	مهار قدرت
۴	سرمایه اخلاقی	نظارت الهی سبب مسئولیت‌پذیری و خود کنترلی مدیران است.	مسئولیت اخلاقی	نظارت درونی	نظارت الهی

* به علت محدودیت فضا، نمونه‌ای از فرایند شناسه گذاری در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

1. Open Coding
2. Categorization
3. Axial Coding
4. Audit Trail

جایگاه تاب‌آوری اجتماعی در قرآن با تأکید بر آیه ۱۱۲ سوره هود

تاب‌آوری اجتماعی از مفاهیم بنیادین قرآن کریم است که یکی از مهم‌ترین جلوه‌های آن در مفهوم «استقامت جمعی» نمود یافته است. تحلیل نکات تفسیری آیت‌الله جوادی آملی ذیل آیه شریفه، بیانگر این نکته است که معظم‌له، متناسب با سیاق آیات، به تبیین ابعاد گوناگون این مفهوم پرداخته است و استقامت و تاب‌آوری امت را در امتداد استقامت و تاب‌آوری پیامبر اکرم (ص) و استقامت آن حضرت را برخاسته از صراط مستقیم الهی می‌داند. از این دید، تاب‌آوری و مقاومت قرآنی صرفاً پایداری در برابر فشارها نیست، بلکه تجلی حرکت مستمر در مسیر حق و پرهیز از هرگونه انحراف و طغیان است (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۰).

مهم‌ترین آیات ناظر به این منظومه مفهومی عبارت است از: آیه ۱۱۲ سوره هود، آیه ۳۰ سوره فصلت و آیه ۱۵ سوره شوری که هر یک بُعدی از الهیات مقاومت و تاب‌آوری را تبیین می‌کند. با این حال، آیه ۱۱۲ سوره هود، به دلیل صدور فرمان مستقیم به پیامبر (ص) و مؤمنان، محور اصلی این تحلیل است و دیگر آیات در مقام تکمیل و تبیین ابعاد مفهومی آن مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۱. معنای «استقامت جمعی» در قرآن با تأکید بر آیه ۱۱۲ سوره هود

آیت‌الله جوادی آملی، در وجه تسمیه حالت تدافعی انسان، به لفظ «مستقیم» با «مقاومت» و «قیام» می‌فرماید: «انسان اگر بخواهد کاری را انجام بدهد یا دفاعی بکند حالت‌های گوناگونی دارد. در آن حالتی که به پشت خوابیده یا به پهلو خوابیده یا نشسته است یا در حال برخاستن است، هیچ‌کدام از این حالات آن قدرتمندترین حالت انسان را نشان نمی‌دهد. مهم‌ترین حالتی که انسان با آن می‌تواند خدماتی ارائه کند یا دفاعی بکند، همان حالت قیام است. وقتی ایستاده است مقتدرترین حالات اوست و اینکه می‌گویند فلان شخص یا فلان گروه ایستادگی دارند، منظور ایستادن فیزیکی نیست که ایستاده است. ای بسا افرادی که نشسته‌اند، ولی ایستادگی دارند و ای بسا افرادی که ایستاده‌اند، اما این‌ها قاعدند؛ جزء قواعد من الرجال‌اند. منظور از این قیام حالت ایستادگی است. کسی که یک‌جا نشسته، دارد تحقیق می‌کند، او در مسائل فرهنگی ایستادگی کرده است در حالی که نشسته است. منظور از قیام و استقامت همان حالت ایستادگی و مقاوم‌بودن و آماده‌بودن است.» (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۰).

«گاهی به ما می‌فرماید با قدرت این مطالب را بگیرید. اگر به یحیی (سلام‌الله علیه) فرمود (یا یحیی خذ الكتاب بقوة) و یا اگر به سایر بنی اسرائیل گفته شد (خذوا ما آتیناکم بقوة) به همه ما هم می‌فرماید

(و اعدوا لهم ما استطعتم من قوة) قوه باید بگیرید. قوه به این است که انسان حالت ایستادگی داشته باشد. این ایستادگی وقتی کامل می شود که انسان مستقیم باشد. استقامت بالاتر از قیام و قائم بودن است. حالا یا این حروفی که در آن وارد شده است مثل الف و سین و تا معانی بهتری و بیشتری را می رساند که در این گونه از موارد زیاده المبانی تدل علی زیاده المعانی است. مثل اینکه اقتدار بالاتر از قدرت است. اقتراب بالاتر از قرب است. وقتی فرمود (اقتربت الساعة و انشق القمر) این قرب شدید را می رساند. اگر گفتیم خدای سبحان مقتدر است (عند ملیک مقتدر). این بالاتر از قدیر است. مقتدر بودن بالاتر از قدیر است. مقترب بودن بالاتر از قریب و نزدیک بودن است. مستقیم بودن قوی تر از قائم بودن است. اگر این حروف برای زیادی معنا است این استقامت برای آن قیام بیشتر و آمادگی بیشتر است تا انسان بتواند آن مأموریت ها را بهتر انجام بدهد. (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۰).

۲. منشأ «استقامت» الهی و راهبرد حکمرانی آن

آیت الله جوادی آملی منشأ «استقامت و تاب آوری» را نه صرفاً فضیلت اخلاقی فردی، بلکه جلوه ای از سنت ربوبی و الگوی حاکم بر نظام تدبیر الهی می داند. به باور ایشان، خداوند پس از اینکه از دسترس ناپذیری ذات و صفات ذاتی خود سخن می گوید، بندگان را به تأسی از افعال خویش فرا می خواند؛ افعالی که بر مدار استقامت و انتظام استوار است. بر همین اساس، آیه *إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* (هود: ۵۶) بیانگر آن است که تدبیر الهی بر صراط مستقیم جریان دارد؛ صراطی که سه ویژگی اساسی دارد: از اختلاف و تعارض مصون است؛ دچار تخلف و گسست نمی شود و هرگز به بطلان و ناکارآمدی نمی انجامد. این ویژگی ها، ثبات، انسجام و استمرار نظام الهی را تضمین می کنند. بر پایه این مبنا، فرمان الهی در آیه *فَاسْتَقِمَّ كَمَا أُمِرْتَ* (هود: ۱۱۲)، صرفاً توصیه ای به پایداری فردی نیست؛ بلکه دعوت به همسوساختن نظام کنش فردی و اجتماعی با منطق تدبیر الهی است. از این رو، استقامت در نگاه قرآن، الگویی برای حکمرانی نیز به شمار می رود؛ زیرا نظامی که بر استقامت بنا شده باشد، از انسجام درونی، ثبات هنجاری، هماهنگی میان اجزا و تداوم در مسیر اهداف برخوردار خواهد بود.

آیت الله جوادی آملی در تفسیر هماهنگی درونی قرآن نیز همین اصل را تبیین می کند. ایشان با استناد به آیه *اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي* (زمر: ۲۳)، قرآن را مجموعه ای هماهنگ و درهم تنیده معرفی می کند که اجزای آن یکدیگر را تأیید و تکمیل می کنند و هیچ گونه تعارض و ناسازگاری میان آن ها نیست و به هم مرتبط هستند و در واقع انثنا دارند. این انسجام ساختاری،

الگویی برای سامان اجتماعی نیز به‌شمار می‌آید؛ زیرا جامعه‌ای که اجزاء، نهادها و کارکردهای آن در تعامل و پشتیبانی متقابل قرار گیرند، ظرفیت بیشتری برای حفظ هویت، تداوم کارکردها و عبور از بحران‌ها خواهد داشت.

از دید حکمرانی، این برداشت تفسیری نشان می‌دهد که مقاومت اجتماعی تنها به‌معنای تحمل فشارهای بیرونی نیست؛ بلکه پیش از آن، محصول استقرار نظامی هماهنگ، منسجم و مبتنی بر سنت‌های الهی است. هرچه ساختارهای حکمرانی از انسجام ارزشی، هماهنگی نهادی و ثبات در جهت‌گیری‌ها برخوردارتر باشد، توان جامعه در حفظ کارکردهای اساسی، مدیریت تهدیدها و بازیابی تعادل پس از بحران افزایش می‌یابد؛ بنابراین، منشأ مقاومت اجتماعی در منطق قرآن، تأسی به سنت استقامت الهی است؛ سنتی که با ایجاد انسجام، ثبات و هم‌افزایی میان اجزای جامعه، زمینه شکل‌گیری حکمرانی مقاوم و پایدار را فراهم می‌سازد. (جوادی آملی، سایت آیت‌الله جوادی آملی، ۱۳۸۳/۲/۱۶).

۳. گستره مأموران به استقامت و متعلق محکوم علیه

درباره عبارت «و من تاب معک»، استاد جوادی آملی در دو جایگاه صحبت کرده‌اند:

الف) متعلق «و من تاب معک»

ایشان درباره متعلق «و من تاب معک» دو نظریه را بیان، و هر دو را بررسی کرده است و سرانجام نظر مختار خویش را مطرح کرده است. ایشان می‌فرمایند اگر متعلق آن، «تاب» باشد، این سخنی نادرست است؛ زیرا مفاد آیه این می‌شود: «کسانی که با تو از شرک توبه کردند». در حالی که پیامبر خدا از ابتدا موحد محض بودند و مشرک نبودند حتی لحظه‌ای. ولی اگر قید «استقامت» باشد، معنای آن حق و صحیح است و مفاد آن می‌شود: «با تو مستقیم باشند». (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۶).

ب) متعلق «من تاب معک»

استاد بزرگوار جوادی آملی درباره افراد و مشمولین «من تاب معک» بالخصوص و همه مأموران به استقامت بالخصوص، دو نظر مختلف دارند: ایشان در یک‌جا با بررسی عبارت «فاستقم» در دو آیه ۱۱۲ سوره هود و ۱۵ سوره شوری و مقایسه آن‌ها می‌فرماید: «اگر در سوره مبارکه شوری آنجا فرمود که (فاستقم) آن هم ناظر به همین است. آیه ۱۵ سوره مبارکه شوری این بود که (فلذلک فادع واستقم كما امرت) در اینجا دارد (فاستقم كما امرت و من تاب معک) آن‌ها که همراهان تو هستند هم مثل تو مستقیم باشند. اینجا هم ظاهراً مستقیماً ناظر به همان عالمان دینی است؛ گرچه همه مردم

به دنبال پیغمبر حرکت می‌کنند، اما آنکه پیشاپیش در صف مقدم است و مردم را به پیغمبر دعوت می‌کند، همان عالمان دین‌اند. اگر عالمان دین تبعاً للنبی (صلی الله علیه و آله و سلم) مستقیم در دین باشند، مردم هم به دنبال همین‌ها راه می‌افتند.» (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۷).

لکن حضرت استاد جوادی آملی در جای دیگری از تفسیر این آیه شریفه، منظور از «و من تاب معک» را تمامی توده و عموم مردم معرفی کرده‌اند و آن را منحصر در خواص جامعه ندانسته‌اند؛ یعنی و همین امر را دلیلی بر روایت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به معنای «شیبتنی الهود» دانسته‌اند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۸۹).

۴. گستره الهیات مقاومت نسبت به پیامبر اکرم (ص) به عنوان حاکم جامعه اسلامی

در منظومه تفسیری آیت الله جوادی آملی، خطاب قرآن به استقامت درباره پیامبر اکرم (ص) از دیگر مؤمنان متمایز است. ایشان با تفکیک میان «تاب‌آوری و استقامت مطلق» و «مطلق استقامت»، دو سطح از تکلیف الهی را تبیین می‌کند. «استقامت مطلق» به معنای پایداری در همه عرصه‌های فردی، اجتماعی و حکمرانی است که به صورت ویژه متوجه رسول خدا (ص) در آیه فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ (هود: ۱۱۲) شده است. دشواری این تکلیف از آن‌رو است که پیامبر (ص) افزون بر حفظ استقامت خویش، مسئول هدایت و استقامت امت نیز هست؛ از این‌رو فرمود: «شِيبَتْنِي سُورَةُ هُودٍ» (صدوق، ۱۳۷۶: ۲۳۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۶: ۱۷۲).

در مقابل، «مطلق استقامت» به معنای مأموریت همگانی برای پایداری در مسیر حق، با ظرفیت شناخت و توان هر فرد متناسب است؛ چنانکه در آیه فَاسْتَقِمْوا إِلَیْهِ (فصلت: ۶) همه مؤمنان به این وظیفه فراخوانده شده‌اند؛ هرچند شخص پیامبر (ص) نیز مشمول این خطاب عمومی است (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۳).

بر این اساس، پیامبر اکرم (ص) حامل هر دو گونه استقامت است؛ هم به استقامت فراگیر و همه‌جانبه مأمور است و هم به استقامت عمومی همچون دیگر مؤمنان. همین مسئولیت مضاعف، جایگاه الهیات مقاومت را در ساحت رهبری و حکمرانی اسلامی آشکار می‌سازد؛ زیرا رهبر الهی تنها مسئول پایداری شخصی نیست، بلکه باید جامعه را نیز در مسیر حق استوار نگه دارد.

آیت الله جوادی آملی در تبیین روایت فرمود: «شِيبَتْنِي سُورَةُ هُودٍ و الْوَأَقَعَةُ» یادآور می‌شود که هرچند استقامت امری توان‌فرسا است، اما قرینه سوره «واقعه» نشان می‌دهد که یاد معاد و مسئولیت سنگین پاسخگویی در قیامت نیز از عوامل اصلی دشواری این رسالت است. با این حال، سنگین‌ترین

بخش مأموریت پیامبر (ص) آن است که افزون بر حفظ استقامت خود، جامعه را نیز از پیروی هواهای نفسانی باز دارد و در مسیر الهی پایدار نگه دارد (جوادی آملی، بیانات، ۱۰ خرداد ۱۳۹۴).

تبیین زنجیره استدلال از متن آیه تا مؤلفه‌های تاب‌آوری اجتماعی

استخراج مؤلفه‌های تاب‌آوری اجتماعی از آیه ۱۱۲ سوره هود در این پژوهش بر پایه فرایند استدلالی چندمرحله‌ای انجام شده است و مؤلفه‌های نهایی، به‌طور مستقیم از الفاظ آیه اخذ نشده است. در گام نخست، عبارات کلیدی آیه با مراجعه به تفاسیر معتبر تحلیل، و گزاره‌های تفسیری استخراج شد؛ سپس این گزاره‌ها در قالب شناسه‌های اولیه صورت‌بندی شد. در مرحله بعد، شناسه‌های هم‌مضمون در قالب شناسه‌های محوری جمع شد و سرانجام، با انطباق بر چارچوب نظری تاب‌آوری اجتماعی، ذیل چهار مؤلفه پیشینی پژوهش شامل «استقامت مأموریتی»، «مشارکت اجتماعی»، «مهار و پاسخگویی قدرت» و «نظارت و مسئولیت‌پذیری» قرار گرفتند. در عبارت «فَاسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتُ»، تفاسیر استقامت را به‌معنای پایداری مستمر در انجام مأموریت الهی، ثبات در اجرای تکلیف و پرهیز از انحراف از مسیر حق دانسته‌اند. از این برداشت تفسیری، شناسه‌های اولیه‌ای مانند «پایداری در انجام مأموریت»، «ثبات در اجرای تکلیف» و «پابندی به ارزش‌های هنجاری» استخراج شد که در قالب شناسه محوری «تداوم کارکردهای هنجاری و مدیریتی» سازمان یافت. این شناسه محوری با مؤلفه پیشینی «استقامت مأموریتی» انطباق دارد؛ زیرا استمرار انجام مأموریت‌ها و حفظ جهت‌گیری هنجاری، از مهم‌ترین مؤلفه‌های حفظ کارکرد نظام اجتماعی در شرایط بحران به‌شمار می‌رود.

در عبارت «وَمَنْ تَابَ مَعَكَ»، تأکید آیه بر همراهی توبه‌کنندگان با پیامبر (ص)، نشان‌دهنده آن است که اصلاح اجتماعی در بستر همراهی و کنش جمعی تحقق می‌یابد. از این بخش، شناسه‌های اولیه‌ای مانند «همراهی در مسیر اصلاح»، «همگرایی بر محور ارزش‌های مشترک» و «کنش جمعی مسئولانه» استخراج شد که در قالب شناسه محوری «همبستگی و مشارکت اجتماعی» جمع شد. این شناسه محوری با مؤلفه «مشارکت اجتماعی» متناظر است؛ زیرا در چارچوب نظری تاب‌آوری اجتماعی، مشارکت فعال و هماهنگ اعضای جامعه، ظرفیت جامعه را برای رویارویی با بحران‌ها و بازسازی پس از آن افزایش می‌دهد.

در عبارت «وَلَا تَطْغَوْا»، طغیان در تفاسیر به‌معنای تجاوز از حدود الهی، افراط در اعمال قدرت و خروج از معیار عدالت تفسیر شده است. بر این اساس، شناسه‌های اولیه «پرهیز از سوء استفاده از

قدرت»، «الترام به حدود قانونی و اخلاقی» و «خودمهاری در اعمال اقتدار» استخراج شد و در قالب شناسه محوری «تنظیم و کنترل قدرت» سازمان یافت. این شناسه محوری با مؤلفه «مهار و پاسخگویی قدرت» انطباق دارد؛ زیرا مهار قدرت، مانع شکل‌گیری رفتارهای زیانبار، و زمینه‌ساز حفظ اعتماد عمومی و ثبات اجتماعی است.

در عبارت «إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»، آگاهی فراگیر خداوند نسبت به اعمال انسان، مبنای هنجاری پاسخگویی و خودنظارتی را فراهم می‌سازد. از این بخش، شناسه‌های اولیه‌ای مانند «احساس پاسخگویی»، «خودنظارتی» و «مسئولیت‌پذیری در رفتار» استخراج شد که در قالب شناسه محوری «نظارت هنجاری و مسئولیت‌پذیری» قرار گرفت. این شناسه محوری با مؤلفه «نظارت و مسئولیت‌پذیری» متناظر است؛ زیرا وجود سازوکارهای نظارتی و پاسخگویی، یکی از پایه‌های اصلی حفظ انسجام و افزایش تاب‌آوری نظام‌های اجتماعی در برابر تهدیدها و بحران‌ها به‌شمار می‌رود. بر این اساس، زنجیره استدلال پژوهش از «عبارت قرآنی» آغاز شد، با «گزاره تفسیری»، «شناسه‌های اولیه» و «شناسه‌های محوری» ادامه یافت و سرانجام، با انطباق بر چارچوب نظری تاب‌آوری اجتماعی، به چهار مؤلفه پیشینی پژوهش منتهی شد. از این‌رو، انتساب مؤلفه‌های نهایی به آیه، بر فرایند تحلیلی نظام‌مند مبتنی، و قابل ردیابی است، نه برداشت مستقیم از ظاهر الفاظ آیه.

جایگاه تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی از منظر آیه ۱۱۲ سوره هود

آیه ۱۱۲ سوره هود با فرمان الهی «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَ مِّن تَابٍ مَّعَكَ وَلَا تُطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»، یکی از جامع‌ترین مبانی قرآنی برای تبیین مؤلفه‌های حکمرانی متعالی به‌شمار می‌رود. در این آیه، استقامت، مشارکت اجتماعی، مهار قدرت و نظارت الهی، چهار رکن اساسی نظام حکمرانی معرفی شده است که در تعامل با یکدیگر، ظرفیت شکل‌دهی به تاب‌آوری اجتماعی را در جامعه اسلامی فراهم می‌کنند. از این‌رو، تاب‌آوری اجتماعی در منطق این آیه تنها به‌معنای توان تحمل بحران‌ها نیست، بلکه فرایندی مبتنی بر هدایت الهی است که جامعه را در مسیر حفظ هویت، انسجام، عدالت و استمرار حرکت تمدنی یاری می‌رساند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۳).

۱. استقامت؛ زیربنای تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی

نخستین مؤلفه آیه، فرمان «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ» است که بیانگر ضرورت پایداری در اجرای مأموریت الهی است. استقامت در این آیه تنها فضیلت فردی نیست، بلکه اصل راهبردی حکمرانی به‌شمار می‌رود که ثبات جهت‌گیری نظام اسلامی را تضمین می‌کند. جامعه‌ای که مدیران آن در چارچوب

مأموریت الهی از ثبات، عدالت و قانون‌مداری برخوردار باشند، در برابر بحران‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، قدرت بازبایی و استمرار عملکرد خود را حفظ خواهند کرد؛ بنابراین، استقامت، بنیان شکل‌گیری تاب‌آوری اجتماعی در سطح حکمرانی است؛ زیرا مانع از تغییر مسیر نظام در اثر فشارهای بیرونی و درونی می‌شود.

۲. مشارکت اجتماعی؛ سرمایه تولیدکننده تاب‌آوری

عبارت «وَمَنْ تَابَ مَعَكَ» نشان می‌دهد که تحقق استقامت اجتماعی تنها با حضور فعال جامعه امکان‌پذیر است. قرآن، مقاومت و اصلاح را طرحی جمعی معرفی می‌کند و همراهی مردم با رهبری الهی را لازمه استمرار جامعه می‌داند. در ادبیات حکمرانی، مشارکت عمومی سبب افزایش سرمایه اجتماعی، اعتماد عمومی و همبستگی اجتماعی می‌شود که همگی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تاب‌آوری اجتماعی به‌شمار می‌روند. هرچه سطح مشارکت شهروندان در تصمیم‌گیری، نظارت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی افزایش یابد، ظرفیت جامعه برای رویارویی با بحران‌ها و بازسازی پس از آن نیز تقویت خواهد شد.

۳. مهار قدرت؛ شرط پایداری نظام اجتماعی

فرمان «وَلَا تَطْغَوْا» یکی از بنیادی‌ترین اصول حکمرانی متعالی را بیان می‌کند. طغیان قدرت، مهم‌ترین عامل فرسایش سرمایه اجتماعی و کاهش تاب‌آوری جوامع است؛ زیرا سبب گسترش بی‌عدالتی، کاهش اعتماد عمومی و تضعیف مشروعیت نظام می‌شود. از این‌رو، قرآن مهار قدرت را در کنار استقامت قرار داده است تا نشان دهد پایداری جامعه بدون عدالت و کنترل قدرت امکان‌پذیر نیست. حکمرانی متعالی با سازوکارهایی همچون پاسخگویی، عدالت، شفافیت و نظارت، از شکل‌گیری ساختارهای طغیان‌گر جلوگیری، و زمینه تقویت تاب‌آوری اجتماعی را فراهم می‌کند.

۴. نظارت الهی؛ پشتوانه اخلاقی تاب‌آوری اجتماعی

پایان آیه با عبارت «إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» بر نظارت دائمی خداوند بر رفتار حاکمان و مردم تأکید می‌کند. در منظومه حکمرانی اسلامی، نظارت الهی تنها باور اعتقادی نیست، بلکه سازوکاری برای درونی‌سازی مسئولیت‌پذیری، خودکنترلی و سلامت اداری است. هنگامی که مدیران خود را در محضر خداوند بدانند، انگیزه بیشتری برای رعایت عدالت، امانت‌داری و خدمت به مردم خواهند داشت. این خودکنترلی اخلاقی، احتمال فساد را کاهش می‌دهد و سبب افزایش اعتماد عمومی و استحکام پیوندهای اجتماعی می‌شود؛ امری که یکی از پایه‌های اساسی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی است.

جمع‌بندی

بر اساس آیه ۱۱۲ سوره هود، تاب‌آوری اجتماعی محصول مجموعه‌ای از مؤلفه‌های به‌هم‌پیوسته شامل استقامت در مسیر مأموریت الهی، مشارکت فعال جامعه، مهار قدرت و نظارت الهی است. این چهار مؤلفه، الگویی از حکمرانی متعالی را ترسیم می‌کنند که در آن پایداری جامعه نه تنها از راه ابزارهای مدیریتی، بلکه با اتکا بر ارزش‌های الهی، عدالت، مسئولیت‌پذیری و مشارکت مردمی تحقق می‌یابد و قرار می‌گیرد. از این دید، تاب‌آوری اجتماعی در قرآن مفهومی فراتر از مقاومت در برابر بحران است و به ظرفیت جامعه برای حفظ هویت، استمرار مسیر الهی، بازسازی پس از آسیب‌ها و حرکت به‌سوی تعالی اجتماعی دلالت دارد.

ارائه الگوی مفهومی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی

یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار آیه ۱۱۲ سوره هود و تبیین‌های تفسیری آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم نشان می‌دهد که تاب‌آوری اجتماعی در لوای حکمرانی متعالی در منطق قرآن، ساختاری نظام‌مند و چندلایه دارد و از تعامل مجموعه‌ای از مؤلفه‌های اعتقادی، هنجاری، رفتاری و نظارتی پدید می‌آید. از این‌رو، الگوی مفهومی این پژوهش، تاب‌آوری اجتماعی را نه تنها توانایی جامعه در تحمل و عبور از بحران‌ها، بلکه ظرفیتی الهی‌محور برای حفظ مسیر حق، صیانت از انسجام اجتماعی، اصلاح مستمر و جلوگیری از انحراف در فرایند حکمرانی معرفی می‌کند. نخستین رکن این الگو، مبنای الهی تاب‌آوری اجتماعی است. فرمان «فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتُ» نشان می‌دهد که منشأ استقامت، اراده فردی یا ملاحظات صرفاً اجتماعی نیست، بلکه التزام به امر الهی است. بر اساس تفسیر تسنیم، استقامت زمانی تحقق می‌یابد که همه عرصه‌های حیات فردی و اجتماعی در مدار دستور الهی قرار گیرد. در نتیجه، تاب‌آوری اجتماعی بر بنیانی شکل می‌گیرد که مشروعیت، جهت‌گیری و معیارهای آن از وحی اخذ می‌شود و نه از مصلحت‌سنجی‌های مقطعی. بر این مبنای دومین رکن الگو، استقامت جمعی به‌عنوان هسته مرکزی تاب‌آوری اجتماعی است. خطاب «وَمَنْ تَابَ مَعَكَ» نشان می‌دهد که مسئولیت پایداری بر مسیر حق، مسئولیتی همگانی است و تحقق آن نیازمند مشارکت فعال همه اعضای جامعه است. در این نگاه، استقامت از سطح فضیلت فردی فراتر می‌رود و به سرمایه‌ای اجتماعی تبدیل می‌شود که انسجام، اعتماد متقابل و همبستگی

جامعه را تقویت می‌کند. از این‌رو، هرچه استقامت در سطح جامعه فراگیرتر باشد، ظرفیت تاب‌آوری اجتماعی نیز افزایش خواهد یافت.

سومین رکن الگو، صیانت از مسیر استقامت از راه مهار طغیان است. نهی «وَلَا تَطْغَوْا» بیانگر آن است که پایداری اجتماعی تنها با استمرار استقامت تحقق نمی‌یابد، بلکه نیازمند جلوگیری از هرگونه خروج از حدود الهی نیز هست. در تفسیر تسنیم، طغیان به‌عنوان هر نوع تجاوز از مرزهای حق و عدالت، اعم از فردی، اجتماعی و حکمرانی، معرفی شده است؛ بنابراین، الگوی مفهومی این پژوهش، کنترل قدرت، التزام به عدالت، پرهیز از افراط و تفریط و جلوگیری از سوء استفاده از اختیارات را از الزامات اساسی تاب‌آوری اجتماعی می‌داند؛ زیرا جامعه‌ای که سازوکارهای مهار انحراف را از دست بدهد، حتی در صورت برخورداری از انسجام اولیه، در برابر بحران‌های درونی آسیب‌پذیر خواهد بود.

چهارمین رکن الگو، نظام نظارت و پاسخگویی است که از عبارت «إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» استنباط می‌شود. این مؤلفه، ضامن استمرار استقامت و مهار طغیان است. آگاهی از نظارت دائمی الهی، مسئولیت‌پذیری، خودکنترلی و پاسخگویی را در میان کارگزاران و اعضای جامعه تقویت می‌کند و از شکل‌گیری رفتارهای انحرافی جلوگیری می‌کند. از این دید، نظارت الهی تنها آموزه‌ای اعتقادی نیست، بلکه سازوکاری مؤثر برای حفظ سلامت حکمرانی و افزایش ظرفیت تاب‌آوری اجتماعی به‌شمار می‌آید.

تعامل این ارکان، به شکل‌گیری تاب‌آوری اجتماعی منجر می‌شود. این تاب‌آوری، توان جامعه برای حفظ هویت توحیدی، استمرار حرکت در مسیر حق، رویارویی با فشارهای بیرونی، اصلاح آسیب‌های درونی و جلوگیری از فروپاشی سرمایه‌های اجتماعی را فراهم می‌آورد. در این الگو، تاب‌آوری تنها واکنشی به بحران نیست، بلکه کیفیتی پایدار در ساختار جامعه است که امکان استمرار حیات اجتماعی در چارچوب ارزش‌های الهی را فراهم می‌کند.

سرانجام، برآیند این فرایند، تحقق حکمرانی متعالی است. حکمرانی متعالی در این الگو بر پایه مشروعیت الهی، استقامت جمعی، مهار طغیان و نظارت مستمر شکل می‌گیرد و از همین رهگذر، ظرفیت جامعه برای رویارویی با تهدیدها، حفظ انسجام اجتماعی و استمرار حرکت به‌سوی اهداف الهی افزایش می‌یابد. از این‌رو، الگوی مفهومی ارائه‌شده نشان می‌دهد که تاب‌آوری اجتماعی در

منطق قرآن، نتیجه تعامل منسجم میان مبانی ارزشی، سازوکارهای رفتاری و نظام نظارتی است و همین تعامل، بستر تحقق حکمرانی متعالی را فراهم می‌سازد (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ج ۳۹: ۴۹۳).

نتیجه‌گیری

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار و با تکیه بر آیه ۱۱۲ سوره هود و تبیین‌های تفسیری آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم، به ارائه الگوی مفهومی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی پرداخت. یافته‌های پژوهش نشان داد که در منطق این آیه، تاب‌آوری اجتماعی مفهومی فراتر از تحمل بحران‌ها و فشارهای بیرونی است و به ظرفیت جامعه برای حفظ مسیر الهی، صیانت از هویت ارزشی، استمرار انسجام اجتماعی و جلوگیری از انحراف در فرایند حکمرانی دلالت دارد.

تحلیل داده‌های تفسیری نشان داد که این الگو بر چهار رکن اساسی استوار است: استقامت در چارچوب مأموریت الهی، مشارکت و همراهی اجتماعی، مهار طغیان و نظارت الهی. این مؤلفه‌ها به‌صورت مستقل رفتار نمی‌کنند، بلکه در تعامل با یکدیگر، زمینه شکل‌گیری تاب‌آوری اجتماعی را فراهم می‌آورند. استقامت، جهت و ثبات حرکت جامعه را تضمین می‌کند؛ مشارکت اجتماعی، انسجام و همبستگی را تقویت می‌کند؛ مهار طغیان از انحراف ساختارهای حکمرانی و تضعیف عدالت جلوگیری می‌کند و نظارت الهی با تقویت مسئولیت‌پذیری و خودکنترلی، استمرار سلامت نظام حکمرانی را پشتیبانی می‌کند.

بر این اساس، الگوی مفهومی ارائه‌شده نشان می‌دهد که تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی، محصول تعامل منسجم میان مبانی اعتقادی، الزامات هنجاری و سازوکارهای رفتاری است. از این دید، حکمرانی متعالی تنها بر کارآمدی مدیریتی استوار نیست، بلکه بر استقامت الهی، مشارکت مسئولانه، مهار قدرت و پاسخگویی در پرتو نظارت الهی تکیه می‌کند. در نتیجه، آیه ۱۱۲ سوره هود ظرفیت آن را دارد که به‌عنوان یکی از مبانی قرآنی تبیین تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی متعالی مورد استفاده قرار گیرد و چارچوبی منسجم برای فهم نسبت میان استقامت، مسئولیت اجتماعی و پایداری نظام حکمرانی ارائه کند.

پیشنهاها

پیشنهاد می‌شود:

۱. الگوی مفهومی استخراج‌شده از آیه ۱۱۲ سوره هود در پرتو دیگر آیات مرتبط با استقامت، عدالت، شورا و مسئولیت اجتماعی بررسی شود تا میزان تکمیل‌پذیری و انسجام آن در منظومه حکمرانی متعالی تبیین شود.

۲. مؤلفه‌های به‌دست‌آمده از این پژوهش در دیگر تفاسیر معتبر قرآن کریم نیز مطالعه و مقایسه شود تا نقاط اشتراک و تمایز رویکردهای تفسیری در تبیین تاب‌آوری اجتماعی آشکار شود.

۳. در پژوهش‌های آینده، الگوی مفهومی ارائه‌شده مبنایی برای استخراج شاخص‌های عملیاتی تاب‌آوری اجتماعی در حکمرانی اسلامی قرار گیرد تا امکان بررسی آن در مطالعات بعدی فراهم شود.

قدردانی

نویسنده مراتب سپاس خود را از استادان و همکارانی اعلام می‌کند که با ارائه مشاوره‌های علمی و منابع پژوهشی ارزشمند، این پژوهش را ممکن ساختند؛ همچنین از کارگزاران نشریه علمی حکمرانی متعالی، برای فراهم کردن بستر ارائه یافته‌های پژوهشی صمیمانه تشکر می‌کنم.

فهرست منابع

قرآن مجید

نهج البلاغه

- امام خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۰). **بیانات در دیدار نخبگان علمی کشور**، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. بازیابی از <https://khamenei.ir>
- امام خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۱). **بیانات در دیدار فعالان فرهنگی**، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. بازیابی از <https://khamenei.ir>
- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۷۶). **الامالی**، محمدباقر کمره‌ای، ج ۶، تهران: کتابچی.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ق). **المحكم و المحيط الاعظم**، تحقیق عبدالحمید هندوی، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق). **لسان‌العرب**، بیروت: دار صادر.
- بیگلری، احمد (۱۴۰۱). **اندیشه سیاسی شیعه و مقاومت در برابر استبداد**، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- بیگلری، احمد (۱۴۰۴). **نقش دین در تاب‌آوری اجتماعی**، ۵(۴).
- پلکینگورن، دیوید (۱۳۶۵). **روش‌شناسی علوم انسانی: نظام‌های تحقیق**، مهدی فیاضی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). **تفسیر تسنیم: سوره هود**، قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴، ۱۰ خرداد). **بیانات استاد در تفسیر آیه ۱۱۲ سوره هود**، پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز نشر اسراء. بازیابی از <https://esra.ir>
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). **وسائل‌الشیعه**، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۴۰۱). **حکمرانی متعالی**، نشریه معارف، ش ۸.
- خسروی حسینی، غلامرضا (۱۳۷۴). **ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن**، جلد ۳، تهران: مرتضوی.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال و آجورلو، حسین (۱۳۹۱). **تحلیل پیشانظری از الگوی جامعه مقاوم برای حفظ انقلاب اسلامی**، ۱(۲): ۹-۳۴.
- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق). **المفردات فی غریب‌القرآن**، دمشق: دارالعلم.

- زاهدی تیر، اصغر و امین‌ناجی، محمدهادی (۱۳۹۸). بررسی مفهوم مقاومت با رویکرد اجتماعی در آیات قرآن، پژوهش‌های قرآنی، ۱۰(۳۸): ۲۲۱-۲۳۶.
- سعدآبادی، حسن (۱۴۰۰). درآمدی بر تأثیر باورهای جهادی بر تحول در رفتار حکمرانی، فصلنامه حکمرانی متعالی، شماره ۸۹-۱۱۴.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیرالقرآن، سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد علی (۱۳۷۵). مجمع‌البحرین، احمد حسینی اشکوری، چ ۳، تهران: مکتبه‌المترضویه.
- غلامی، فریدالدین (۱۳۹۵). الهیات مقاومت: نظریه و کاربرد، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قرشی بنایی، علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کرسل، جان (۱۳۹۲). روش‌های تحقیق کیفی و طراحی پژوهش، ترجمه محمد عبدالهی، تهران: سمت.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مسعودی، امیر علی (۱۴۰۴). چالش‌های طراحی الگو و مدل در تحقیقات ارتباطی، فصلنامه علوم خبری، ش ۵۳: ۱-۲۰.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میرقادری، سید فضل‌الله و کیانی، حسین (۱۳۹۱). بن‌مایه‌های ادبیات مقاومت در قرآن، مطالعات قرآنی، مطالعات ادبی متون اسلامی، ش ۱: ۶۹-۹۵.
- همتی، همایون (۱۳۹۰). بررسی ساختار و کارکرد دانش الهیات، فصلنامه دین و ارتباطات، ش ۶: ۲۷-۴۲.

References

- OECD. (2020). **Strengthening Economic Resilience Following the COVID-19 Crisis: A Firm and Industry Perspective**. Paris: OECD Publishing.
- United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR). (2017). **Words into Action Guidelines National Disaster Risk Assessment**. Geneva: UNDRR

COPYRIGHTS

© 2024 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

